

Kassettband och kassettersättning

av Rasmus Fleischer
rasmus.fleischer@post.utfors.se

Abstract:

This paper briefly documents the breakthrough of cassette tape technology in Sweden, mainly during the 1970's and 80's, and the political-economical response from the organized music copyright holders and the Swedish state. Like in most Europe, Sweden today applies a special levy on blank tapes and other storage media, to compensate right holders for supposed decline in record sales. This peculiar system where private organizations are given the legal right to "tax" media could be characterized as "cultural corporativism". However, its introduction was delayed for fifteen years after the first law proposal was ready in 1983, evidently because Sweden had then already introduced a similar but distinct *cassette tax* that wasn't working too good.

This study shows how STIM, the Swedish collecting society for music copyright holders, from a very early point were wary to accept tape recorders in the hands of the public, but doesn't started to portray home taping as a huge threat to music until 1979, then as a direct response to falling record sales. The state accepted the demand for a compensation system without much principal objections, for example regarding the use of these storage media for other means than the ones "compensated". This paper also critically examines what kind of assumptions about the relationship between music, media and economy that the design of these compensations systems have been based on.

1. INLEDNING

1.1 Ämnesval

Dagens konflikter kring digital kopiering på internet har vuxit fram mot en bakgrund av vissa medietekniska innovationer under 1900-talets andra hälft. En av dessa är kassetbandet. Idag tas det enligt lag ut en så kallad kassettavgift, även på digitala medier såsom MP3-spelare, från vilken pengar fördelas till rättighetsinnehavare som kompensation för ett kalkylerat försäljningsbortfall. Denna fördelning av upphovsrättsersättningar genom "collecting societies", som tillämpas i större delen av Europa, har förblivit omstridd.

1.2 Syfte och frågeställning

Undersökningens syfte är att belysa mötet mellan en medieteknisk innovation och de ekonomiska strukturerna i kultursektorn, i det här fallet mötet mellan kassetbandspelaren och musikbranchen. Jag vill ha svar på hur det gick till när kassettavgifter infördes i Sverige. Därtill ställer jag frågan hur huvudaktörerna – staten respektive musikrättighetshavare – såg på kassetbanden i relation till musiklivet. Vilka scenarion beskrevs som farliga respektive önskvärda, och vilka argument användes i debatten?

Det ska förtydligas att *kassettavgifter* här avser två olika saker: Dels den *kassettskatt* som statskassan upptog under 1980-talet, dels *kassettersättningen* som infördes på 1990-talet och som STIM och andra intresseorganisationer fått rätten att själva fördela till rättighetsinnehavare.

1.3 Tidigare forskning

Eftersom fokus här inte är på juridik utan på ekonomisk och social historia, förbiser jag rena rättsdiskussioner till förmån för kontextualiseringar. Studier som med kritisk blick vill undersöka upphovsrättens politiska ekonomi, tycks dock ofta förbise tillämpandet av kollektiv rättighets-hantering.¹ Forskning som mer ingående undersöker införandet av kassettavgifter har inte stått att finna, i vart fall inte som berör Sverige. Vad gäller kassetbandens teknik, kulturella signifikans och sociala utbredning, har jag använt mig av den amerikanske musikjournalisten Mark Colemans historik över musik och maskiner, samt en artikel av kommunikationsforskaren Steve Jones.²

1.4 Källor

I Sverige har STIM (Sveriges tonsättares internationella musikbyrå) fått i uppdrag att fördela kassettersättning till en del av musikens upphovsrättsinnehavare (kompositörer, textförfattare,

¹ Christopher May: *A Global Political Economy of Intellectual Property Rights. The new enclosures?*; Ronald V. Bettig: *Copyrighting Culture: The Political Economy of Intellectual Property*.

² Mark Coleman: *Playback: From the Victrola to Mp3. 100 Years of Music, Machines, and Money*; Steve Jones: "The Cassette Underground"

dödsbon och musikförlag).³ Sedan många år verkar STIM också aktivt för att påverka upphovsrättslagstiftningen, ofta i nära samarbete med skivbolagens organisation IFPI. Min huvudsakliga källa är därför STIM:s tidskrift som skickas ut till alla anslutna, vilken 1970-84 hette *Ord och Ton*⁴, därefter *STIM-nytt*. Löpande rapporteras där hur organisationen ser på den nya tekniken och agerar för att påverka politiken. En ytterligare källa är STIM:s egna jubileumsskrift från 1998, *Harmoniskt samspel* av Olle Edström.

Hur frågan betraktats från statligt/politiskt håll tänker jag bedöma främst utifrån följande utredningsmaterial: Kulturrådets rapport *Fonogrammen i kulturpolitiken* (1979), Upphovsrättsutredningens delbetänkande (1983), *Konstnärens villkor* av enmansutredaren Carl Tham (1990), Justitiedepartementets promemoria *Kassettersättning m.m.* (1996) samt regeringens proposition inför ändringarna i upphovsrättslagen 2005. Som komplettering tillkommer tidningsartiklar och TT-telegram som hittats i digitala databaser.

1.5 Metod och disposition

Jag avser besvara frågeställningen genom en kvalitativ textanalys av källmaterialets relevanta delar, samt sammanställning av faktauppgifter från skilda källor. Genom att lägga samman resultaten i de enkätundersökningar och försäljningsuppgifter som återges i de statliga utredningarna med befintlig mediehistorisk forskning kan en skiss över teknikspridningen tecknas.

Som redan nämnts är uppsatsens ämnesområde avgränsat till att täcka ljudkassetter och musik, trots att även videoband har belagts med kassettavgifter. Primärt undersöks de två decennierna mellan 1970 och 1990, eftersom det är då som kassettbandspelarna utbredds bland den svenska allmänheten och linjerna i den politisk-ekonomiska responsen formeras. Samtidigt har det känts nödvändigt att i korthet följa dessa linjer fram till nutiden, eftersom den kassettersättning som infördes 1999 var en implementering av en modell som förhandlats fram långt tidigare. Systemets utsträckning till digitala medier berörs dock inte specifikt annat än i slutdiskussionen, då för att försöka belysa vilka tidigare vägval som har betydelse för dagens situation.

Först av allt ges korta historiska bakgrunder till upphovsrätten på musik och till ljudinspelningsteknikerna, särskilt till magnetbanden. Tidiga reaktioner från STIM:s sida återges. I nästa avsnitt sammanställs tillgängliga uppgifter om hur kassettbandspelare gjorde entré i hemmen under 1970-talet, och därefter granskas STIM:s agerande och hur de beskrev frågan i sin tidning. Sedan behandlas de politiska responserna på kassettbandet: dels den införda men dåligt fungerande *kassettskatten*, dels den utredda men fördröjda *kassettersättningen*, och debatterna kring dessa.

Slutkapitlet sammanfattar resultaten, och beskriver några dilemman som kunnat urskiljas i den

³ Copyswede: Årsredovisning 2004. Vid sidan av STIM finns det på musikområdet IFPI för skivbolagens rättigheter och SAMI för musikens "performing rights" som också fördelar kassettersättningspengar.

⁴ Tre nummer av tidskriften, från år 1972-73, saknades dock på Kungliga biblioteket och kunde därför inte tas med.

historiska analysen, berörande frågor om kulturpolitik, musikerrollen och medieteknisk innovation.

1.6 Teoretisk utgångspunkt

Undersökningen tar sin utgångspunkt i ett mediehistoriskt synsätt influerat av den tyske filosofen Friedrich Kittler. På ett säregt sätt analyserar han hur radikalt olikartade *Aufschreibesysteme* eller diskursnätverk, sätt att lagra och överföra information, har avlöst varandra historiskt.

Diskursnätverket "1800" baseras då på skriftmonopol och på allmän alfabetisering, medan år 1900 får markera starten på en epok som på djupet präglats av separerade medieflöden (grammofon, film, skrivmaskin), vilka nu åter sammanförs i det singulära flöde av ettor och nollor som ligger till grund för diskursnätverket "2000".⁵ I kontrast mot en rent teknikdeterministisk hållning, görs dock antagandet att det inte är förutbestämt *hur* nya medier ska tas i användning. Som den indiske juridikforskaren Lawrence Liang skriver:

Tekniken är en legalt medierad diskurs som måste tolkas eller 'översättas' av juridiken och få sitt godkännande som legal innovation som tjäna samhället i stort. Om den inte klarar detta legala test, klassas den som illegal innovation som underlättar brytandet av gällande lagar.⁶

Vilken ekonomisk roll och politisk behandling som nya medier får, utgår alltså i hög grad från hur erfarenheter av hur andra medier har fungerat, exempelvis från kända upphovsrättsliga institutioner. Denna typ av mediehistoria skulle kunna kallas preciseras närmare som *mediegenealogi*.

En vidare utgångspunkt är att tillämpningen av upphovsrättslagar inte kan ses som "neutral", utan ofrånkomligen innebär en avvägning mellan olika intressen och att vissa former av kulturell produktion premieras på andras bekostnad. Att analysera detta som ekonomiska styrmekanismer över teknik och kultur, skulle jag vilja kalla *upphovsrättskritik*, vilket inte betyder att jag ger mig in på normativa diskussioner om önskvärda reformer.⁷

⁵ Friedrich Kittler (1999): *Gramophone, Film, Typewriter*; Friedrich Kittler (2003): *Maskinskrifter. Essäer om medier och litteratur*.

⁶ Lawrence Liang: "The Ghost in the Machine. The Legal Capture of Technology", s. 304

⁷ *Genealogi och kritik* beskrivs av Michel Foucault som diskursanalysens två komplementära sidor:

"Den genealogiska aspekten, å sin sida, rör det faktiska utformandet av diskurser (...) Kritiken analyserar de processer som gallrar bland diskurserna, men också dem som omgrupperar eller förenar dem." (Michel Foucault: *Diskursens ordning*, s. 46)

2. KASSETTBAND OCH KASSETTAVGIFTER

"Kassettekniken utvecklas hela tiden och blir bättre och bättre. Detta är en källa till speciell oro inför framtiden."
SOU, 1983⁸

"Nedslående är att konstatera med vilken uppgivenhet man i de flesta länder bevittnar intrånget i upphovsrätten till följd av den nya teknologin. Man har kapitulerat: noterar bara det ena bakslaget efter det andra. (...) Upphovsrätten är på väg att bli modifierad, beskuren."
Ord och Ton, 1980⁹

2.1 Upphovsrätt på musik och fonogram: en bakgrund

Upphovsrätten är "ett av lagstiftaren accepterat monopol"¹⁰ som tillkom för att reglera bokförläggares användande av tryckpressar. Som första lag brukar räknas brittiska *Statute of Anne* som trädde i kraft 1710 och endast omfattade *böcker*.¹¹ Sedan dess har upphovsrättens historia präglats av *utvidgning*, "i termer av områden som omfattas, i termer av geopolitisk räckvidd, och i termer av den tidslängd som monopolet utfärdas".¹² Om och hur systemet ska utvidgas till andra områden än litteratur och andra medier än tryckpressar har genom historien varit föremål för oklarheter, förhandlingar och maktkamp.¹³

Genom ett domslut från 1777 slog brittiska kronan fast att även notskrift var att betrakta som litterära alster, vilket för första gången utsträckte upphovsrätten till musikens område. Offentliga framföranden av musik kunde dock ske utan någons medgivande åtminstone fram till 1800-talets slut.¹⁴

Rättighetsinnehavarnas kamp för att få driva in pengar för levande musik föddes, enligt den historia som brukar berättas, på ett kafé i Paris år 1850. Men det vore uppenbarligen orimligt att varje kompositör skulle sluta avtal med varje innehavare av en lokal där det spelades musik. I stället bildades kollektiva organisationer, som satte ett fast pris på musikframföranden, drev in pengarna och fördelade dem till sina medlemmar. Från Frankrike spred sig dessa "collecting societies" till andra europeiska länder.¹⁵ Svenska motsvarigheten STIM grundades 1923, och även här stod den första striden mot restaurangägarna, som drogs inför rätta om de inte ville betala licensavgifter. Metoderna väckte en proteststorm i pressen; Aftonbladet präglade omdömet "musikalisk

⁸ SOU 1983:65, s. 130

⁹ Ord och Ton 2/80, s. 22-23: "CISAC SPECIAL. Giorgios Koumantos om den nya teknologin ur upphovsmännens synvinkel: HOT ELLER FRAMTIDSLÖFTE?"

¹⁰ Marianne Levin: *Immaterialrätten. En introduktion*, s. 17

¹¹ Carroll, s. 910, 925; Bettig, s. 233

¹² Eva Hemmungs Wirtén: *No Trespassing. Authorship, Intellectual Property Rights, and the Boundaries of Globalization*, s. 10

¹³ Liang, s. 304

¹⁴ Carroll, s. 953, 957-958

¹⁵ Olle Edström: *Harmoniskt samspel. Sjuttiofem år med STIM*, s. 7

bolsjevism" om STIM:s verksamhet.¹⁶

Vid samma tid inledde AB Radiotjänst sina sändningar och hamnade omedelbart i dragkamp med STIM angående licensavgifter. Rättslägandet gällande utsända grammofoninspelningar av musik var från början oklart, då upphovsrättslagen inte var skriven med radiotekniken i åtanke. Lösningen blev den redan beprövade modellen att STIM fick rätt att ta ut ett schablonbelopp för att sedan fördela pengarna till de anslutna kompositörer vars musik spelats i radio.¹⁷

Kollektiv rättighetshantering existerade alltså från tidigt 1900-tal redan på två områden: offentligt framförande och radioutsändningar. Denna uppsats handlar om hur samma system kom att appliceras även på inspelningsmedia.

Ljudinspelningens historia inleddes 1877. Då lanserade Thomas Edison sin *fonograf*, en maskin som kunde lagra ljud genom att rista in det i tennfolieklädda cylindrar, och spela upp det igen. Den marknadsfördes som en slags diktafon. Tio år senare introducerade Emil Berliner sin *grammofon*, som skilde sig genom att vara *read-only*. Maskinen kunde inte spela in ljud, däremot möjliggjorde den massreproduktion av musik från en enda metallmatris och blev på så vis "förutsättningen för en massmarknad för skivor".¹⁸

Eftersom läs- och skrivfunktionerna var separerade och reproduktion hade en hög ekonomisk inledningskostnad, påminde grammofonteknikens villkor om boktryckarkonsten. Följaktligen var det relativt lätt att upprätthålla upphovsrätten på ljudinspelningarnas område – än så länge.

2.2 Magnetband som ljudmedium

Den för kommande musikliv så omvälvande ljudbandstekniken utvecklades i Tyskland under andra världskriget, avsedd för militära ändamål. Kring 1940 färdigställde de bägge industrikoncernerna IG Farben och AEG gemensamt den första högkvalitetsbandspelaren, som fick namnet *Magnetophon*. Nazisternas propagandaministerium hade efterfrågat en lagringsteknik för ljud som passade i krig, mer flexibel än fonografen med sina otympliga cylindrar. Magnetofon-banden användes av tyska krigsreportrar och inte minst för att distribuera Hitlers tal för radiosändning i olika delar av riket.¹⁹

Radiosändningarna gäckade de allierades underrättelsemän, som noterade att identiska tal kunde höras samtidigt över alla rikets radiostationer, men utan ett spår av det sedvanliga fonografknastret. Mysteriet fick sin lösning den 11 september 1944, då staden Luxemburg och därmed dess radiostation befriades av amerikanska stridsvagnar. Den dithills okända magnetofonen togs som krigsbyte, och amerikanska företag började omedelbart att studera tekniken.

¹⁶ Edström, s. 21; *STIM-nytt* 1/88, s. 2: "STIM i backspegeln"

¹⁷ Edström, s. 49, 210

¹⁸ Coleman, s. 10, 13; Kittler (1999), s. 94

¹⁹ Kittler (1999), s. 106. Coleman, s. 57

Fördelarna gentemot direktinspelning på skivor och cylindrar var väldiga: Inte bara längre oavbruten speltid, det inspelade ljudet kunde också *redigeras* genom klippning.²⁰

Magnetbandstekniken innebar, för studioproduktionen av radio och skivor, en snabb och radikal effektivisering, och helt nya sätt att skapa musik. Artister som Les Paul och Bing Crosby började direkt efter kriget att experimentera med flerkanalsinspelning på exakta kopior av den magnetofon som konfiskerats i Tyskland.²¹

Blott ett drygt år efter krigsslutet, i augusti 1946, erhöll Sveriges kommunikationsdepartement en skrivelse från en privatperson som sökte tillstånd att använda "en apparat, Lear Magnetic Recorder" för att spela in och spela upp radioprogram. Ärendet var svårt och vandrade i korridorerna. Av alla som regeringen tillfrågade, var det bara STIM som vände sig emot användandet av bandspelare, då de såg ett potentiellt hot mot upphovsrättskontrollen:

Att utan vidare giva allmänheten rätt att direkt från radioapparaten inspela radioprogrammen skulle för auktorerna (...) kunna medföra synnerligen allvarliga konsekvenser.²²

Ett decennium senare noterade även statliga Upphovsrättskommittén problem med att magnetbandstekniken möjliggjorde hemkopiering. Dock föreslog de inga åtgärder i frågan, "trots att STIM klart kunde visa att i Västtyskland det redan fanns ca 1 miljon så kallade tonbandsapparater"²³. STIM:s frustration över att staten lämnade den nya tekniken oreglerad går inte att ta miste på.

Januari 1965 erhöll kung Gustaf VI Adolf en skrivelse från STIM där det hävdades att de moderna inspelningsapparaterna för var dag blir ett allt större problem för upphovsrättsinnehavare och grammofonproducenter. Där hänvisades till SIFO-statistik på att visserligen bara 7 procent av hushållen hade bandspelare, men att användandet ökade starkt och 50 procent av tonåringarna använde den flera gånger i veckan. Kravet som formulerades var att det måste införas en lag om stämpelavgift eller licensavgift på inspelningsapparat, för att gottgöra utebliven försäljning.²⁴ Som modell stod Tyskland, där man redan 1961 hade pålagt en särskild avgift (*Pauschalabgabe*) på både inspelningsutrustning (5 % av försäljningsvärdet) och magnetband, pengar som STIM:s tyska motsvarighet GEMA fått i uppdrag att fördela.²⁵ Samtidigt genomförde STIM en PR-kampanj som ledde till rubriker som "Straffbart att banda?" i en rad svenska dagstidningar.²⁶ Men det tycks inte som om kraven ännu ledde till politisk handling.

²⁰ Kittler (1999), s. 105-106. Coleman, s. 58

²¹ Coleman, s. 94-96

²² Edström, s. 243. Citatet är från STIM:s svar daterat 17 mars 1949

²³ Edström, s. 243

²⁴ *Ord och Ton* 2/70, s. 4-5: Sven Wilson: "Nu gäller det bibliotekslånen: Varför ger böcker pengar men inte skivor?"

²⁵ SOU 1983:65, s. 133; Justitiedepartementet, Ds 1996:61: *Kassettersättning m.m.*, s. 37

²⁶ Edström, s. 244

2.3 Kassettbandspelarna gör entré i hemmen

År 1963 kunde Philips presentera det första kassettbandet, *Compact audio cassette*. Formatet fick från början av 1970-talet stort internationellt genomslag, då japanska elektronikföretag började bygga in kassettdäck i hemstereoanläggningarna.²⁷ Genom kassettbandet tog sig musikkonsumtionen mer mobila former, med massproduktion av bilstereoanläggningar och bärbara *ghettoblaster*, och framför allt den bärbara kassettbandspelaren *Walkman* som Sony lanserade i slutet av 1979.²⁸ Vid början av 1980-talet fanns bandspelare med inspelningsmöjlighet i omkring hälften av hushållen i länder som Västtyskland, Storbritannien och Japan.²⁹ Tillgänglig statistik tyder på att tekniken var ännu mer spridd bland Sveriges musikklyssnare:

Tillgång till bandspelare i Sverige³⁰

	1965	1976	1977	1980	1987
Hushåll som har någon slags bandspelare	7%				
Hushåll som har någon slags kassettbandspelare		52%			
Personer som har någon slags kassettbandspelare					93%
Hushåll som har vanliga kassettspelare			46%	63%	
Hushåll som har radiokassettbandspelare			31%	54%	
Hushåll som har vanliga bandspelare ["rullband"]			16%	4%	

Medan antalet timmars skivlyssning per person och år fördubblades från 55 till 110 mellan år 1970 och 1976, steg lyssnandet på kassettband till hela 200 timmar per år.³¹ Även om förinspelade kassetter naturligtvis såldes, så småningom i större kvantiteter än LP-skivor³², så tycks egeninspelade band ha ännu vanligare. Undersökningar utförda i övriga Nordeuropa under 1970-talet kom fram till att den mesta hemkopieringen skedde från radio till kassettband, men i Sverige var grammofonskivor den största källan. Skivorna som folk spelade in på band hade i de allra flesta fall lånats från vänner, eller mera sällan från bibliotek. Men ganska ofta var det skivor som man redan hade köpt själv, enligt en enkätundersökning 1977.³³ En annan uppgift från denna tid gör gällande att svenskarna hemkopierade 350 miljoner låtar varje år, om varje kassettband bara användes en gång.³⁴ Kassettbranchen kontrade med att en svensk undersökning gjord 1979 som

²⁷ Coleman, s. 161

²⁸ Coleman, s. 155-156. Se även omslaget till *Ord och Ton* 2/81, avbildande en flicka med hörlurar jämte texten "1981 var året då fickstereon slog igenom på allvar"

²⁹ SOU 1983:65, s. 125

³⁰ Siffror från 1976: Rapport från Kulturrådet 1979:1, *Fonogrammen i kulturpolitiken*, s. 85

Siffror från 1977 och 1980: SOU 1983:65, s. 126

Siffror från 1987: SOU 1990:39, s. 78

³¹ Kulturrådet 1979:1, s. 85

³² Under 1980-talets första halva gick antalet förinspelade kassettband som såldes om antalet LP i USA, för att 1986 sälja drygt tre gånger fler. (Coleman, s. 159)

³³ SOU 1983:65, s. 128-129. Den svenska statistiken tycks komma från Nordic Omnibus, de nordiska gallupinstitutens organisation

³⁴ *Ord och Ton* 1/79, 10-15. Leif Nilson: "Platinarusch i USA, svensk stagnation i prispressens tecken. Som källa till uppgiften anges medlemsbladet föt SKAP (Svenska kompositörer av populärmusik).

visade att storkonsumenterna av tomma kassetband också var de som köpte flest skivor.³⁵

Skivuthyrning var en affärsverksamhet som blomstrade i Sverige under några få år i början av 1980-talet. Man kunde deponera 100 kronor för att hämta ut en skiva, och dagen efter återfå 90 kronor när man lämnade tillbaks skivan efter att ha kopierat av musiken till band. Efter att upphovsrättslagen ändrats på denna punkt från 1983, och skivuthyrare dömts i två fall, försvann dessa butiker.³⁶

2.4 STIM:s respons på kassetthotet

Som vi har sett så oroade sig STIM redan på 1940-talet över vad magnetbandstekniken skulle göra med upphovsrätten, och 1965 reste de kravet på att licensbelägga bandspelare. 1971 skriver Stig Andersson i *Ord och Ton* om branchens kamp mot piratpressade skivor, och hävdar att inspelning av musik på privata bandspelare är en jämförbar farsot:

Problemet är visserligen mycket komplicerat, men jag hävdar nog att det måste vara fel på en lagstiftning som tillåter en konsument att gratis förtära det smörgåsbord som kompositör, textförfattare, förläggare och grammofonproducent dukar upp. Det är lite för frestande att spela in radions topp-program på tape. Varför skulle man sedan köpa en stereokassett eller grammofonskiva? Man har ju allt samlat på sitt eget band och när man tröttnar är det bara att spela in på nytt. I Tyskland har man kommit så långt att man nu fått licenser på bandspelare.³⁷

Under större delen av 1970-talet figurerade dock kassetband och hemkopiering ändå bara figurerade sporadiskt i tidningen.³⁸ Visst förekom lobbying från STIM:s sida för att få statsmakten att agera.³⁹ Men det verkar inte ha betraktats som ett så brännande problem att man behövde uppmärksamma de anslutna upphovsmännen på det. Dessa år skrev *Ord och Ton* hellre euforiskt om hur gruppen ABBA, "Sveriges lönsammaste exportindustri", fått STIM:s intäkter att skjuta i höjden.⁴⁰

År 1979 skedde så en hastig omsvängning, och kassetthotet blev ett av de mest förekommande ämnena i *Ord & Ton*. Omslaget till nr 2/79 föreställer en kassetbandspelare, jämte följande text:

³⁵ SOU 1983:65, s. 130; Veckans Affärer 820930: "Svenska skatten ger för liten kompensation". Undersökningen gjordes på uppdrag av Svenska Magnetbandinstitutet. Att hemkopierarna även var de som köpte mest musik visade även en oberoende studie utförd 1982 i USA av Copyright Royalty Tribunal (Coleman, s. 160)

³⁶ *Ord och Ton* 2/84, s. 7, Henrik Stannow: "Fällande domar för skivuthyrning"; Edström, s. 254

³⁷ *Ord och Ton* 1/71, s. 4-5: Stig Andersson: "Välrustade pirater pressar 100.000.000 skivor om året"

³⁸ Två andra medieutvecklingar ådrar sig större intresse: dels satelliter (för teve), dels fotokopiering (av noter). Se t.ex. *Ord och Ton* 1/70, s. 4-5: Sven Wilson: "Duplicerade lagbrott". Artikelnen handlar om notutgivningen och "den allmänt florerande kopieringsverksamheten bland amatörmusiker och i skolor". Trots att den inte nämner kopiering av ljud, illustreras den med bilder på kassetband, vilket tyder på att kassetbandet vid denna tid hade ett visst symboliskt värde som betecknare för illegal kopiering.

³⁹ Exempelvis framförde STIM och dess syskonorganisationer upp frågan "om avgifter på inspelningsapparat och ljudband" till *Nordiska upphovsrättskommittén* 1973. Danska, finska och svenska sakkunniga avvisade dock den gången förslaget med hänvisning till praktiska svårigheter, och framhöll att det inte fanns några bevis för att hemkopieringen hade lett till en nedgång i försäljningen av grammofonskivor. SOU 1983:65, s. 112

⁴⁰ *Ord och Ton* 1/78, omslag

Upphovsmän, förläggare, artister och fonogramproducenter har två gemensamma, globala problem: avbräck genom piratverksamheten och hemkopieringen. Det senare är det svåraste.⁴¹

Efter den kortvariga guldålder som disco-boomen hade utgjort, började år 1979 skivindustrins försäljning snabbt att peka nedåt, "from boom to blah" som ett av de stora bolagen uttryckte det.⁴² En enkel förklaringsmodell, eller om man så vill en syndabock, erbjöds i det faktum att försäljningen av tomkassetter samtidigt ökade.⁴³ Enligt en artikel i *Ord och Ton* steg det samlade värdet på tomkassetter som såldes i Sverige från 80 miljoner kronor år 1977, till 130 mkr 1978 och 150 mkr 1979.⁴⁴ Hemkopieringen "betraktas som näst intill en katastrof: en förlust för industrin med en tredjedel av faktureringen".⁴⁵

Generellt är det skivbolagens upplevda hotbild som förs fram, kanske för att deras organisation IFPI var på offensiven och hade gjort 1979 till internationellt "antipiratår".⁴⁶ STIM verkar ha haft som utgångspunkt att deras anslutna upphovsmän automatiskt hade samma intressen som skivindustrin och i samma grad hotades av hemkopieringen.

Från 1979 bedriver STIM en intensiv kampanj för att få ekonomisk ersättning, genom avgifter på i första hand bandspelarna. Så här uttrycks kravet i en resolution som avfattades när CISAC, den internationella konfederation som STIM tillhör, höll kongress i Kanada hösten 1978:

Det är omöjligt för rättighetsinnehavare att tillvarata sina rättigheter i fråga om ensamrätt gentemot personer som spelar in skyddade verk i hemmet. Därför är det angeläget för alla länders lagstiftare att vidta mått och steg för att belägga inspelningsutrustning och ljud- och bildbärande media (fonogram) med avgifter för att gottgöra den allvariga skada som drabbar rättsinnehavare.⁴⁷

Samma höst rekommenderade gemensamt underkommittéer till de tre tunga internationella upphovsrättsavtalen Bernkonventionen, Romkonventionen och Världskonventionen införande av "royalty på både blanktape och hårdvara". Inkasseringen föreslogs skötas av en organisation i varje land som ska representera alla rättighetsinnehavare.⁴⁸

Nästa CISAC-resolution kom 1980 och krävde ersättning "baserad på försäljningspriset på bandspelare och band", med förtydligandet att pengarna ska gå till upphovsrättsinnehavarna och *inte* "till

⁴¹ *Ord och Ton* 2/79. Observera att ordet "piratkopiering" ännu inte hade börjat användas om kopiering i hemmet utan vinstsyfte

⁴² *Ord och Ton* 2/83, s. 2: "Miljard i förlust genom hemkopieringen"

⁴³ *Ord och Ton* 1/79, s. 10-15: Leif Nilson: "Platinarusch i USA, svensk stagnation i prispressens tecken"

⁴⁴ *Ord och Ton* 2/79, s. 10-14: Leif Nilson: "IFPI: Fonogramproducenternas STIM"

⁴⁵ *Ord och Ton* 2/79, s. 15-17: "Fonogramåret 1979: Skärpt piratkopiering"

⁴⁶ *Ord och Ton* 1/83, s. 15

⁴⁷ *Ord och Ton* 2/78, s. 3: "CISAC kongressar och avfattar resolutioner". Även de amerikanska skivbolagens intresseorganisation RIAA lobbade för att avgiften skulle läggas både på bandspelare och kassettband. (Coleman, s. 159)

⁴⁸ *Ord och Ton* 2/79, s. 10-14: Leif Nilson: "IFPI: Fonogramproducenternas STIM"

allmänna kulturella ändamål".⁴⁹ Dess representant tecknar i *Ord och Ton* en dystert bild av hur man upplever upphovsrätten vara under attack, dels ideologiskt och politiskt men främst av all ny teknologi, från kopieringsmaskiner till datorer.⁵⁰

2.5 Historien om den misslyckade kassettskatten

Samtidigt som STIM och IFPI inledde sin offensiv så utredde staten frågan på två håll parallellt: dels inom Kulturrådet som skissade på en *kassettskatt*, dels började den 1976 tillsatta Upphovsrättsutredningen att titta på *kassettersättning*.

Kulturrådet hade en positiv inställning till rätten att kopiera för privat bruk, men såg samtidigt en negativ baksida: att "intensifierad kopieringsverksamhet" låg bakom den minskade skivförsäljningen. Man befärade att "kulturpolitiskt angelägen produktion" var drabbades hårdast. Därför ansågs det

rimligt att de som kopierar fonogram privat får betala för samhällets stöd till upprätthållandet av en mångsidig fonogramproduktion. (...) Kulturrådet föreslår således att vid sidan av en eventuell upphovsrättslig ersättning en särskild avgift tas ut för att finansiera de behov av statligt stöd till fonogramverksamhet som uppkommit genom den tilltagande hemkopieringen.⁵¹

IFPI och STIM reagerade negativt:

STIM vill med skärpa framhålla, att det i första hand måste vara en fråga om att gottgöra upphovsmännen för den skada de åsamkas genom den privata kopieringen. Ett genomförande av Kulturrådets förslag kan därför icke få ske på bekostnad av full ersättning till upphovsmännen.⁵²

Våren 1982, tre år efter Kulturrådets förslag, lade minoritetsregeringen bestående av c och fp fram en proposition om att beskatta oinspelade ljudkassettband med fyra öre per spelminut.⁵³ Socialdemokraterna var i princip positiva men yrkade ändå avslag, då de trodde det skulle vara för lätt att kringgå lagen. Att förse en tomkassett med ljud skulle ju skattebefria den, och enligt uppgift hade redan band med inspelat fågelkvitter dykat upp på den svenska marknaden.

Efter ytterligare någon månads förhandlande kunde riksdagsmajoritet uppnås när s, c och fp enades om en nytt förslag: blott hälften så hög skatt (2 öre/minut) samt ett tillägg som skulle

⁴⁹ *Ord och Ton* 2/80, s. 23: "CISAC-resolution mot privatkopieringen", om CISAC:s generalförsamling i Dakar 3-7 november 1980

⁵⁰ *Ord och Ton* 2/80, s. 22-23: "CISAC SPECIAL. Giorgios Koumantos om den nya teknologin ur upphovsmännens synvinkel: HOT ELLER FRAMTIDSLÖFTE?". Se citatet som inleder detta kapitel.

⁵¹ Kulturrådet 1979:1, s. 178-179

⁵² *Ord och Ton* 2/79, s. 20: Ur STIM:s remissvar, daterat 791105. En annan skillnad var att medan Kulturrådet förespråkade en avgift i proportion till kassettbandens *speltid* (2 öre per spelminut), förespråkade STIM procentpålagor på bandens *pris*. (Kulturrådet 1979:1, s. 178-179).

⁵³ TT 820331. Även videoband, som ligger utanför denna uppsats område, omfattades av förslaget. Där föreslogs och infördes 25 öre per spelminut, alltså hela 45 kronors skattepåлага på ett tomt tretimmarsband.

möjliggöra beskattning även av exempelvis band med fågelkvitter. Statskassans förväntade årliga intäkter beräknades till 120-135 miljoner kronor per år, varav bara åtta miljoner var öronmärkta att fördelas till rättighetsinnehavare på musikområdet av Musikerförbundet, STIM och IFPI, till dessa organisationers besvikelse.⁵⁴ Bland partierna var det bara moderaterna som sa blankt nej till kassettskatten. De förespråkade i likhet med STIM en upphovsrättslig kassettersättning.⁵⁵

Kassettskatten infördes den 1 september 1982. Konsumentpriset för ett vanligt C90-kassettband uppgavs då ha stigit från 12 till 17 kronor. Ett par år senare var den allmänna uppfattningen att skatten blivit ett fiasko. Skatteintäkterna för första året blev bara 16 miljoner. I stället frodades en lönsam smugglingsverksamhet där tomkassetter maskerades som förinspelade och såldes vidare till butiker. Problemen gällde främst videoband, på vilka skattepålagan kunde uppgå till uppemot en femtiolapp. Även om några få importörer kunde dömas för smuggling, stod tullen handfallen medan många butiker saluförde obeskattade band.⁵⁶

När kassettskatten diskuterades i riksdagen 1985 krävde fp och m att den skulle avskaffas helt, men majoriteten beslöt i stället att ändra den till en fast skatt per tomt ljudkassettband (1,50 kr) eller videoband (15 kr).⁵⁷ Denna ytterligare sänkning tycks ha uppnått sitt syfte: Några år senare drog kassettskatten in 181 miljoner kronor till statskassan på ett år (varav huvuddelen från videoband och bara 24 miljoner från tomma ljudkassetter).⁵⁸ I skattepropositionen våren 1990 föreslogs dock att kassettskatten skulle avskaffas, vilket också skedde från 1993.⁵⁹

2.6 Upphovsrättslig ersättning utreds

Rättighetshavarnas organisationer gjorde det mer än tydligt att de inte tillfredsställdes av en kulturpolitisk skatt, utan krävde en upphovsrättslig kassettersättning att själva fördela.

Upphovsrättsutredningens delbetänkande från 1983 föreslår också just en sådan avgift utöver kassettskatten. Att det fanns en befintlig fördelningsbyråkrati framhölls som en garanti för att pengarna från kassettagifterna "utan större svårigheter skall kunna fördelas så att de som huvudregel kommer de drabbade rättighetshavarna till godo".⁶⁰

Svårigheterna att veta vilka musikskapare som "drabbas" mest av kassettkopiering tycks man inte ha sett som ett problem, utan man förlitade sig på att STIM skulle använda listorna över spelad musik i radion som basis för pengafördelningen.⁶¹ Utländska rättighetshavare skulle inte få någon

⁵⁴ Veckans Affärer 820930: "Svenska skatten ger för liten kompensation"; *Ord och Ton* 1/82, s. 15; Henrik Stannow: "Ersättningen som bidde en tumme"

⁵⁵ TT 820324, TT 820419, TT 820506

⁵⁶ Dagens Industri 840705: "Kassettskatten ett fiasko: Storsmuggling av videoband"; TT 840726

⁵⁷ TT 851106; TT 851212

⁵⁸ SOU 1990:39, s. 216-217

⁵⁹ SOU 1990:39, s. 202

⁶⁰ SOU 1983:65, s. 118

⁶¹ SOU 1983:65, s. 138

lagstadgad rätt till ersättning utan bara svenska, vilket också var i linje med STIM:s krav.⁶²

Kassettagiftens nivå skulle få avgöras civilrättsligt, i förhandlingar eller domstol.⁶³ Avgifter på inspelningsapparat, vilket bland andra STIM ville se, avfärdades på grund av praktiska svårigheter.⁶⁴

Upphovsrättsutredningen underströk, likt Kulturrådet, att kopiering för privat bruk skulle vara fortsatt tillåten.⁶⁵ Den diskuterade också positiva reklameffekter som hemkopieringen kan ge, i form av ökad efterfrågan på levande framträdanden och annat. Men detta "synes dock huvudsakligen komma de mest populära artisterna till godo",⁶⁶ antog man. Det kan också noteras att Upphovsrättsutredningen identifierade som en allmän och långsiktig trend att den ökade tillgången till inspelad musik konkurrerar ut levande musik och leder till ökad arbetslöshet bland musiker, när exempelvis dansbanor ersätts av diskotek.⁶⁷ Dessa bågge antaganden är intressanta att jämföra med vad som sägs i dagens diskussioner.

2.7 Problem med beskattning av lagringsmedia

Både den svenska lagen om kassettskatt och Upphovsrättsutredningens förslag om kassettersättning skattebefriar företag som köper in tomband för professionell inspelningsverksamhet, såsom radio-stationer, arkiv och skolor.⁶⁸ Men anmärkningsvärt nog problematiserar varken utredningarna eller STIM hur avgifter på kassetband slår mot människor som själva spelar in, exempelvis rockgrupper som distribuerar sina egna kassetter. Vid denna tid hade också flerkanalbandspelare (Portastudio) som använde kassetband blivit mycket populära bland musikutövare, vilket innebar att inte bara reproduktion utan även produktion av musik berördes av schablonavgifter på inspelningsmedia.⁶⁹

Inte heller nämns någonstans det faktum att kassetband har andra användningsområden än musik. Innan disketterna slagit igenom fungerade de exempelvis som lagringsmedia för tidiga persondatorer som Commodore-64.⁷⁰

Om musikkopiering är det sätt på vilket *många* använder ett medium, är det befogat att å rättighetsinnehavarnas vägnar avgiftsbelägga *allas* användande av mediet, resonerade

⁶² SOU 1983:65, s. 120; *Ord och Ton* 2/79, s. 20: Ur STIM:s remissvar till Kulturrådet, daterat 791105

⁶³ SOU 1983:65, s. 119

⁶⁴ SOU 1983:65, s. 117

⁶⁵ SOU 1983:65, s. 99, 111

⁶⁶ SOU 1983:65, s. 11, 71-72

⁶⁷ SOU 1983:65, s. 72-73

⁶⁸ TT 820331; SOU 1983:65, s. 12, 124

⁶⁹ Jones

⁷⁰ Friedrich Kittler skriver: "Likt pappersremsan i den universella diskreta maskinen, kan bandspelare utföra varje möjlig manipulering av data eftersom de är utrustade med tonhuvuden för inspelning, lösning och radering, samt kan röra sig både framåt och bakåt". Detta enkla faktum gjorde att Alan Turing redan under slutet av andra världskriget övervägde att använda en infångad tysk Magnetophon åt sin planerade universaldator. (Kittler 1999, s. 106-107) Även om magnetbandet tillkom i syfte att lagra ljud, hade det alltså redan tidigt lagring av binärdata som ett ytterligare användningsområde.

Upphovsrättsutredningen. Det förslag till ändring i upphovsrättslagens §11a som man levererade, var till och med skrivet så att rättighetshavare gavs laglig rätt att inhämta avgifter från framtida lagringsmedier med allmänt användningsområde, "datachips eller liknande".⁷¹

En enda expertledamot av utredningen, direktör Klas Holming, gav i ett särskilt yttrande uttryck för en principiell kritik mot att bygga ut upphovsrättssystemet så att rättighetshavares intresseorganisationer tilldelas en privilegierad roll i regleringen:

Det i princip individuellt konstruerade upphovsrättsliga skyddet i vår lagstiftning har i praktiken i betydande stycken utvecklats till kollektivavtalsrättsliga frågor där det många gånger ligger i organisationernas händer att bromsa eller förhindra ianspråktagandet av t.ex. nya tekniker /.../ man legaliserar att starka organisationer ensidigt ställer sina villkor. Liksom på andra håll inom förmögenhetsrätten bör inte en monopolställning och priskarteller tillåtas växa fram okontrollerat.⁷²

2.8 Ersättningssystemets fördröjda införande

Upphovsrättsutredningens förslag genomfördes inte förrän femton år senare. Först hade det förutsatts att en kassettersättning skulle kunna komplettera den redan införda kassettskatten.⁷³ Men den senares funktionssvårigheter tycks ha föranlett politikerna att avvakta med införandet av ännu en pålaga, något som STIM upprepade gånger uttryckte missnöje och otålighet över.⁷⁴

När det i början av 1990-talet stod klart att kassettskatten skulle avskaffas, bedrev STIM ånyo intensivt lobbyarbete för att i dess ställe införa ett system för kassettersättning.⁷⁵ Regeringskansliet arbetade på en lag med planerat införande 1992,⁷⁶ men så skedde av någon anledning inte. Först 1996 kom Justitiedepartementet med en promemoria, som föreslog i stort sett samma system som Upphovsrättsutredningen hade rekommenderat 1983. En avgift på "drygt en krona per inspelningstimme, dock högst sex kronor per anordning" som "syftar till att i viss mån kompensera upphovsmännen för den i och för sig tillåtna privatkopieringen". Rättighetsorganisationerna får fria händer att fördela pengarna utifrån "erhållna uppgifter om t.ex. radiosändningars innehåll och sålda skivor".⁷⁷ Hänvisningar gjordes till alla de övriga europeiska länder som infört någon form av

⁷¹ SOU 1983:65, s. 12, 123

⁷² SOU 1983:65, s. 203-204, 299

⁷³ Kulturrådet 1979:1, s. 178

⁷⁴ 1987 skrev STIM, IFPI och SAMI ett gemensamt brev till regeringen med kravet "att man utan dröjsmål inför en upphovsrättsligt baserad ersättningsordning" (*STIM-nytt* 4/87, s. 11: Henrik Stannow, "Juridiska Rutan: STIM till regeringen om kassettersättning") 1988 uppvaktade samma tre organisationer kulturministern, och STIM:s VD skrev att "För varje år som går ökar rättighetshavarnas ackumulerade förluster". (*STIM-nytt* 2/88, s. 2-3, Gunnar Petri: "Upphovsrättsersättning för tomkassetter – ett berättigat krav från musikskaparna")

⁷⁵ Edström, s. 330; *STIM-nytt* 3/90, s. 2, ledarartikel av Gunnar Petri: "Privatkopieringen än en gång". Se även TT 921117: "Konstnärer kräver ersättning för privatkopior".

⁷⁶ SOU 1990:39, s. 217-218

⁷⁷ Justitiedepartementet Ds 1996:61, s. 1, 60

lagstadgad upphovsrättslig kassettersättning under den period då Sverige tillämpade kassettskatt.⁷⁸

Kassettersättning infördes slutligen i svensk rätt år 1999, och omfattar sedan dess även vissa digitala lagringsmedier såsom tomma CD (där det naturligtvis inte går att tillämpa en avgift per minut, utan man i stället fått sätta ett fast pris per megabyte). Inkasseringen av pengarna sköts av Copyswede, en paraplyorganisation för STIM och liknande organisationer som bildades redan 1982.⁷⁹

Även detta system har varit omstritt, inte minst i frågan om vilken digital utrustning som ska innefattas och vilka rättighetsinnehavare som skulle ha rätt att ta del av ersättningen. När upphovsrättslagen skärptes den 1 juli 2005 höjdes även kassettersättningen. För MP3-spelarna med allra störst hårddiskar har numera Copyswede lagligt stöd för att ta ut upp till 320 kronor per anordning.⁸⁰ Hårdvaruföretagare har kritiserat avgifterna för att slå godtyckligt, exempelvis beskattas inte vanliga datorhårddiskar.⁸¹ Å andra sidan krävde organisationer för läromedelsförfattare och bildkonstnärer ett mer omfattande ersättningssystem där även hårddiskar avgiftsbelades, liksom scanners, skrivare och kopiatorer.⁸²

Under senare års debatt har vissa forskare och organisationer rekommenderat att fildelning av musik, film och text ska legaliseras, under ett ersättningssystem där en fast avgift införs på all internetkommunikation.⁸³ Det skulle göra att en ännu större del av musikbranchens ekonomi kanaliseras genom organisationer som STIM. Den problematik som härrör från att digitala medier har så många tänkbara användningsområden ligger dock utanför området för denna uppsats.

⁷⁸ Justitiedepartementet Ds 1996:61, s. 31. År 1992 införde både USA och Japan ersättningsordningar, men bara för digitala band.

⁷⁹ Regeringens proposition 2004/05:110: *Upphovsrätten i informationssamhället – genomförande av direktiv 2001/29/EG, m.m.*, s. 105, 126-127; *Ord och Ton* 1/82, s. 9, Henrik Stannow: "En följd av den tekniska utvecklingen: Tio organisationer bildar upphovsrättslig förhandlingskartell: Copyswede"

⁸⁰ SvD 050622, Tobias Brandel: "Ny lag höjer priset på mp3-spelare"; Copyswede: Produkter

⁸¹ Se t.ex. debattartikel av Jens Nylander, vd för Jens of Sweden, i Nerikes Allehanda 050702: "Bojkotta en kass kassettersättning tills förutsättningarna klarnat!"

⁸² Regeringens proposition 2004/05:110, s. 131

⁸³ se t.ex. *Berlin Declaration on Collectively Managed Online Rights: Compensation without Control* (040621)

3. SLUTSATSER

”Medan det inte finns någonting i den moderna teknikens utveckling som tvingar oss mot en vittomfattande ekonomisk planering, finns det en hel del, som gör den makt en planeringsmyndighet skulle besitta oändligt mycket farligare. (...) de politiska åskådningar, som nu överallt följes och som utdelar privilegiet av ekonomisk säkerhet än till den ena gruppen och än till den andra, skapar [åt samhället] i snabb takt förhållanden, under vilka strävandet efter säkerhet börjar bli starkare än kärleken till friheten.”

Friedrich Hayek⁸⁴

Bandspelarens vitala egenskap var att den till skillnad från grammofonen gav möjlighet att *både* spela upp *och* spela in ljud. Under efterkrigstiden kom detta att omdana såväl produktionen som distributionen av musik. Massproducerade av kassettband öppnade portarna för en omfattande kopieringsverksamhet i hemmen. Under 1970-talet förändrades konsumtionsmönstren för musik radikalt, samtidigt som skivindustrin var upptagen med egna framgångar. Men från 1979, då dess försäljningssiffror sjönk och oron steg, mobiliserade rättighetshavarnas organisationer internationellt för att få laglig rätt till ersättning för utebliven försäljning. Kassettbandspelarna som hot mot musiken blir vid denna tid ett framträdande tema i STIM:s tidning.

Staten började utreda frågan och intog en överlag positiv inställning. Ändå visade sig systemet med avgifter på tomma kassettband svårt att genomföra. Trots att ett färdigt lagförslag producerades 1983, blockerades det svenska införandet av en upphovsrättslig *kassettersättning* av att det redan införts en *kassettskatt*, som kringgicks av smugglare och drog in betydligt mindre pengar än förväntat.

Även i USA fanns vid samma tid ett lagförslag som, i linje med skivindustrins krav, skulle införa en avgift på både tomband och bandspelare (för "dubbeldäckare" hela 25 procent av försäljningspriset). Lagen avslogs dock när den lades fram för kongressen 1985.⁸⁵

STIM ser sina intressen som i stort sett identiska med skivbolagens, och en bit in på 1980-talet när bolagens krisår åter slog över i ökade intäkter tack vare det nya formatet CD, noteras en nedtrappning av STIM:s kampanj för kassettersättning. Man kan säga att skivindustrin lyckades bemöta hotet från kassettbanden genom att höja sina produkters ljudkvalité. Under åren då konsumenterna uppdaterade sina skivsamlingar gick det att inhämta enkla vinster. Men under 1990-talet förändrades CD-formatets karaktär: Skivorna blev skrivbara och datorernas hårdvara blev tillräckligt bra för att kunna hantera skivornas mjukvara. CD:n kunde *rippas* och *brännas*. Den hade förvandlats från att vara en glansigare typ av skiva till en digital motsvarighet till kassettbandet.⁸⁶ Strax därefter införde slutligen Sverige den så länge ältade kassettersättningen, nu omfattande även

⁸⁴ Friedrich A. Hayek: *Vägen till trälldom*, s. 66, 152

⁸⁵ Jones. Enligt det amerikanska lagförslaget skulle konsumenter som använde bandspelarna för att spela in sin egen musik befrias från skatten, men det specificerades inte hur detta skulle bevisas.

⁸⁶ Coleman, s. 177; SvD 8 november 2005, Carl-Gunnar Åhlén: "Vinstjakten hotar musikaliskt kulturarv"

tomma CD och hårddiskarna i MP3-spelare.

Partipolitiska skiljelinjer har funnits i frågorna, men samtliga riksdagspartier slöt upp bakom grundidén om att belägga viss teknisk utrustning med specialavgifter och sedan fördela pengarna via ett centralt organ. Få invändningar framfördes i utredningarna.

En rad av de svåra frågor som figurerar i dagens upphovsrättsdebatter var i stort sett frånvarande under kassetbandets storhetstid. Inte minst hur avgifter på lagringsmedia bestraffar dem som använder dem till annat än att spela in radiohits: musiker som producerar demoinspelningar eller datoranvändare som säkerhetskopierar sina filer. Denna problematik har fördjupats av att digitaliseringen innebär konvergens mellan tidigare skilda medier.

Historiskt sett har STIM varit på defensiven gentemot magnetbandstekniken: Man gick från en restriktiv inställning till att alls låta allmänheten hantera bandspelare, till att några decennier senare kräva en licensavgift på inspelningsutrustningen. När man framåt 1980 började acceptera modellen med avgifter enbart på själva kassetbanden, hade befolkningsmajoriteten ändå redan tillgång till bandspelare. Ett lite liknande mönster upprepades när den första bärbara MP3-spelaren började saluföras hösten 1998, och amerikanska skivbolagens organisation RIAA gick till domstol för att få den förbjuden, men förlorade.⁸⁷

Kassettersättningen får ses som en kompromiss, där en ny teknik tillåts men man samtidigt går in från statens sida och erbjuder stöd till de brancher som ser sig som hotade. Eftersom pengarna inhämtas och fördelas av intresseorganisationer för hela brancher, som också råder över kriterierna för hur fördelningen ska ske till de enskilda rättighetsinnehavarna⁸⁸, så skulle systemet kunna karakteriseras som *kulturkorporativism*. Först efter flera decenniers förhandling kunde det sjösättas.

Statens utredningar i frågan lutar sig emot vissa antaganden om sambanden mellan musik, teknik och ekonomi. Vid kassettskattens införande utgick man från att ökad hemkopiering skulle gynna de största artisterna på bekostnad av de mindre etablerade. Intressant nog är numera det rakt motsatta argumentet vanligt förekommande i diskussioner om digital fildelning.

Ett utbredd antagande har varit att inspelad musik står i konkurrensförhållande till levande musik, så att bättre tillgång till inspelningar leder till minskad efterfrågan på musikers tjänster. På 1920-talet hävdade STIM att radion skadade musikskapare genom att konkurrera ut notförsäljning och konsertbesök.⁸⁹ På 1930-talet slogs amerikanska musikerfacket med näbbar och klor mot radio-stationer som spelade skivor.⁹⁰ Upphovsrättsutredningen 1983 gick i samma spår när man utgick från en långsiktig minskning av arbetstillfällen för musiker, när exempelvis dansbanor ersätts av

⁸⁷ Coleman, s. 200

⁸⁸ Exempelvis så har STIM musikkonsulenter som graderar varje verk ”utifrån verkets form, struktur, komplexitet och kontroll över klangligt resultat”, vilket ligger till grund för hur mycket pengar rättighetshavaren ska få. (STIM: Gradering).

⁸⁹ Edström, s. 50

⁹⁰ Coleman, s. 40-41

diskotek.⁹¹

Intressant nog antogs däremot det rakt motsatta orsaksförhållandet sju år senare i utredningen *Konstnärernas villkor*: att spridning av inspelningar är en marknadsföring som *ökar* den samlade efterfrågan på levande musik.⁹² Och faktiskt så *fördubblades* antalet personer som i svenska folkräkningar uppgav ”musiker” som sin sysselsättning mellan 1970 och 1985, alltså mitt under kassettextlosionen.⁹³

En hypotes är att medieutvecklingen på ljudområdet har löpt parallellt med en förändring av musikerrollen. Det blir allt svårare att i fackliga termer tala om musiker som ett yrkeskollektiv där den en gång inskolade kan förvänta sig tryggad försörjning i resten av livet. När efterfrågan på musik blir mer differentierad och snabbskiftande, bidrar det sannolikt till att musikerrollen blir mer flexibel, något som många går in och ut ur, och som kombineras med andra jobb. Tänkbara utgångspunkter för vidare forskning kan röra samband mellan den medietekniska utvecklingen och postfordistisk omstrukturering av kulturlivets ekonomier. Intressant vore då att vidareutveckla de teoretiska utgångspunkterna *mediegenealogi* och *upphovsrättskritik* som här i korthet har skisserats. Ett ämne för en historisk analys skulle kunna vara hur hur STIM:s (och motsvarande organisationers) roll som de facto-monopolister på musikrättigheter inverkar på musikbranchens ekonomiska struktur och på samhällelig adaption av ny teknik.

⁹¹ SOU 1983:65, s. 72-73

⁹² SOU 1990:39, s. 82-83

⁹³ SOU 1990:39, s. 89

LITTERATUR

- Bettig, Ronald V.: *Copyrighting Culture: The Political Economy of Intellectual Property*. Westview Press, 1996.
- Carroll, Michael W.: "The Struggle for Music Copyright" (April 2005). Villanova University Legal Working Paper Series. Villanova University School of Law Working Paper Series. Working Paper 31.
<http://law.bepress.com/villanovawps/papers/art31>
- Coleman, Mark: *Playback: From the Victrola to Mp3. 100 Years of Music, Machines, and Money*. Da Capo Press, Cambridge 2003
- Foucault, Michel: *Diskursens ordning*. Symposion, Stockholm/Stehag, 1993 (1970)
- Hayek, Friedrich A.: *Vägen till trälldom*. P.A. Norstedt & söner, Stockholm, 1944.
- Hemmungs Wirtén, Eva: *No Trespassing. Authorship, Intellectual Property Rights, and the Boundaries of Globalization*. University of Toronto Press, 2004
- Jones, Steve: "The Cassette Underground" (submitted for presentation at the International Communication Association Popular Communication Interest Group 1988 Convention). Tryckt i *Popular Music and Society* 14 (1990), s. 75-84, samt i Robin James (red.): *Cassette mythos*, Autonomedia, New York (1992).
<http://members.ai5.net/indexer@ai5.net/cassettemythos/SteveJones.html>
- Kittler, Friedrich: *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford University Press, 1999 (1986)
- Kittler, Friedrich: *Maskinskrifter. Essäer om medier och litteratur*. Anthopos, 2003 (1979-96)
- Levin, Marianne: *Immaterialrätten. En introduktion*. Norstedts Juridik AB, Stockholm 1999
- Liang, Lawrence: "The Ghost in the Machine. The Legal Capture of Technology". I *Sarai Reader 03: Shaping Technologies*, Delhi 2003, s. 303-311
http://www.sarai.net/journal/03pdf/303_312_liliang.pdf
- May, Christopher: *A Global Political Economy of Intellectual Property Rights. The new enclosures?* Routledge, 2000

KÄLLOR

Böcker

Edström, Olle: *Harmoniskt samspel. Sjuttiofem år med STIM*. STIM, Göteborg 1998

Tidskrifter

Ord och Ton, 1970-1985

STIM-nytt, 1986-1990

Offentligt tryck

Fonogrammen i kulturpolitiken. Rapport från kulturrådet 1979:1

Översyn av upphovsrättslagstiftningen. Delbetänkande 2 från Upphovsrättsutredningen, SOU 1983:65

Konstnärens villkor. SOU 1990:39

Kassettersättning m.m. Promemoria, Justitiedepartementet, Ds 1996:61

Upphovsrätten i informationssamhället – genomförande av direktiv 2001/29/EG, m.m. Regeringens proposition 2004/05:110

<http://www.regeringen.se/sb/d/4456/a/40699>

Tidningsartiklar

Veckans Affärer: "Svenska skatten ger för liten kompensation", 820930

Dagens Industri: "Kassettskatten ett fiasko: Storsmuggling av videoband", 840705

Brandel, Tobias: "Ny lag höjer priset på mp3-spelare". Svenska Dagbladet, 050622

http://www.svd.se/dynamiskt/kultur/did_9992705.asp

Nylander, Jens: "Bojkotta en kass kassettersättning". Länstidningen Östersund, 050706

http://www.ltz.se/artikel_standard.php?id=245602&avdelning_1=104&avdelning_2=216

Åhlén, Carl-Gunnar: "Vinstjakten hotar musikaliskt kulturarv". Svenska Dagbladet, 051108

http://www.svd.se/dynamiskt/kultur/did_10969640.asp

TT-telegram

820324, 820331, 820419, 820506, 840726, 851106, 851212

(Tillgängliga via Affärsdata, www.ad.se. Inga rubriker, endast datum.)

Webbkällor

Berlin Declaration on Collectively Managed Online Rights: Compensation without Control (21 June 2004)

<http://wizards-of-os.org/index.php?id=1699>

Copyswede: Årsredovisning 2004

<http://www.copyswede.se/files/DDDOOO44.pdf>

Copyswede: Produkter

<http://www.copyswede.se/default.asp?ML=7702>

STIM: Gradering

<http://www.stim.se/stim/prod/stimsajt.nsf/AllDocuments/0777E458F948C52DC1256C0D0045E014>